

Jugoslavien 1918–1990

KJELL MAGNUSSON

JUGOSLAVIEN BILDADES DEN 2 DECEMBER 1918 genom ett samgående mellan Serbien, Montenegro och de sydslaviska områden som hade tillhört Habsburg: Kroatien, Slovenien, Vojvodina, Bosnien och Hercegovina. Den nya staten fick namnet »Serbernas, kroaternas och slovenernas kungarike«, ett uttryck för att endast dessa folkgrupper betraktades som statsbärande nationer. Det visade sig snart att de tre brödrafolken hade i grunden skilda uppfattningar om hur den sydslaviska statsbildningen skulle organiseras. Serberna ville ha en centralstyrd stat, medan kroater och slovener krävde en federal lösning. Mot kroaternas vilja lyckades Serbien 1921 driva igenom den s.k. Vidovdankonstitutionen.

Serberna dominerade statsapparaten och armén och visade ringa förståelse för olika självständighetssträvanden. I praktiken hade dock slovenerna kulturell och delvis politisk autonomi. Slovenien skilde sig språkligt från övriga Jugoslavien och hade en välutbildad befolkning med erfarenhet av moderna samhällsinstitutioner.

De politiska partierna byggde nästan uteslutande på etnisk eller religiös tillhörighet och den jugoslaviska statsbildningen drabbades under mellankrigstiden av svåra inre motsättningar och politiskt våld. Sedan den kroatiska bondeledaren Stjepan Radic skjutits ned i parlamentet av en montenegrinsk ledamot införde kung Alexander diktatur 1929. Staten kallades därefter Jugoslavien och indelades i nio provinser (*banovine*) utan hänsyn till etniska eller historiska gränser. Samtidigt försökte man aktivt främja uppkomsten av en gemensam jugoslavisk identitet.

1934 mördades Alexander under ett besök i Marseille. Dådet utfördes av makedonska terrorister på uppdrag av den högerextremistiska kroatiska ustasjarörelsen. Alexander efterträddes av prins Paul som strävade efter att uppnå en överenskommelse med kroaterna. Detta lyckas 1939 genom det s.k. *sporazum* (överenskommelse) som innebar bildandet av ett kroatiskt banovina vilket även omfattade stora delar av Bosnien.

Genom denna lösning erhöll Kroatien en mer långtgående autonomi än man haft i det habsburgska imperiet och ingick i realiteten en federation med övriga Jugoslavien.

Mellankrigstidens Jugoslavien var vid sidan av Albanien Europas mest underutvecklade land. De ekonomiska och kulturella skillnaderna mellan norr och söder var avsevärda och försvårade social och politisk integration. I Kosovo, Makedonien och Bosnien utgjorde till exempel andelen analfabeter över 80 procent, i Slovenien 8 procent. En majoritet av jugoslaverna var bönder (76,5 %) samtidigt som det improduktiva jordbruket dolde en omfattande undersysselsättning. Modern industri fanns huvudsakligen i Kroatien och Slovenien, och näringslivet kontrollerades i hög grad av utländska intressen. Under trettioalet ökade Tysklands ekonomiska och politiska inflytande markant, samtidigt som Jugoslavien isolerades utrikespolitiskt. Slutligen tvingades den jugoslaviska regeringen underteckna tremaktspakten den 25 mars 1941. Två dagar senare genomförde armén en statskupp med stöd av ortodoxa kyrkan och stora delar av den serbiska befolkningen. Den 6 april inledde Hitler sitt anfall och två veckor senare var den jugoslaviska arméns motstånd brutet. Jugoslavien delades upp mellan Tyskland, Italien, Ungern, Bulgarien och Albanien.

Andra världskriget

Andra världskriget blev på jugoslavisk mark ett blodigt inbördeskrig. Den 10 april upprättades i Zagreb den Oberoende staten Kroatien (NDH), som även omfattade Bosnien-Hercegovina. NDH var en tysk lydstat regerad av den fascistiska ustasjarörelsen, som inledde ett folkmord mot den serbiska befolkningen i Kroatien och Bosnien. Serberna gjorde spontant motstånd och svarade med repressalier mot kroater och muslimer i Bosnien. Efter Tysklands anfall mot Sovjetunionen i juni 1941 organiserade kommunistpartiet under Josip Broz Tito en framgångsrik partisanrörelse, som med stöd av de allierade lyckades överta makten. En annan motståndsrörelse, de s.k. tjetnikerna (*četnici*), leddes av generalen Draza Mihajlovic, som representerade exilregeringen i London. Denne ville återupprätta monarkin och kämpade för ett serbdominerat Jugoslavien.

Många människor förlorade livet under det bittra inbördeskriget, och frågan om antalet offer var länge tabubelagd och mycket kontroversiell. Under åttiotalet kom emellertid serbiska och kroatiska forskare oberoende av varandra fram till relativt samstämmiga bedömningar. De direkta dödsoffren antas ha uppgått till cirka en miljon, och de totala demografiska förlusterna till cirka 2 miljoner. Dödssiffrorna var

högst i Bosnien och Kroatien, och man räknar med att 14,6 procent av serberna, 11,4 procent av kroaterna och 7,4 procent av muslimerna i Bosnien, samt 16,3 procent av serberna och 4,2 procent av kroaterna i Kroatien förlorade livet. Sammanlagt dog 530.000 serber, 192.000 kroater och 103.000 muslimer under kriget.

Efterkrigstiden

Under de första åren efter andra världskriget var Jugoslavien en starkt centralstyrd stat. Landet var visserligen en federal republik, men förvaltning och ekonomi organiserades efter sovjetiskt mönster och kommunistpartiet hade den avgörande kontrollen över samhällslivet. Jugoslavien var dessutom Sovjetunionens trogne allierade och uppträdde mycket militant, inte minst på det utrikespolitiska området.

Under ytan fanns emellertid svåra spänningar, vilka 1948 ledde till öppen brytning. Det rörde sig om en konflikt mellan Sovjetunionens stormaktsintressen och roll som ledare av den kommunistiska rörelsen, och Jugoslaviens ambition att i viss mån se sig som Sovjets partner. En viktig orsak var utan tvekan att de jugoslaviska partisanerna under kriget lyckats ta makten av egen kraft och inte ville acceptera en halvkolonial ställning under sovjetisk dominans.

Brytningen innebar att Jugoslavien kom att utveckla en specifik variant av socialism som på flera punkter skilde sig från den sovjetiska modellen. Till en början gjorde dock jugoslaverna allt för att visa att kritiken för bristande renlärlighet var orättvis. Man förstärkte större delen av näringslivet och försökte med hårda metoder och mot böndernas motstånd kollektivisera jordbruket, en politik man tvingades överge efter ett år.

Schismen framkallade en allvarlig identitetskris i det jugoslaviska kommunistpartiet, och många hade svårt acceptera att Tito valde nationellt oberoende på bekostnad av troheten mot Stalin. Uppgörelsen med dessa s.k. »kominformanhängare« blev hård och tusentals verkliga eller förmenta stalinister hamnade i fängelse eller sändes till det ökända koncentrationslägret *Goli otok* (Den Nakna ön) i Adriatiska havet.

Som en konsekvens av ekonomisk blockad samt politiska och militära påtryckningar från östblockets sida, kom Jugoslavien gradvis att orientera sig mot USA och Västeuropa. Man fick betydande ekonomisk och militär hjälp och ingick på femtiotalet till och med en försvarsallians med Turkiet och Grekland. Fram till det kalla krigets slut skulle Jugoslavien mycket skickligt utnyttja stormakternas motsättningar till egen fördel.

Eftersom jugoslaverna betraktade sig som kommunister var de tvungna att legitimera den egna ståndpunkten och under början av femtiotalet förekom ett intensivt studium av den marxistiska traditionen som utvecklades till en skarp kritik av vissa drag i det sovjetiska samhällssystemet och ett försök att skapa en socialism grundad på vad man uppfattade som Marx' ursprungliga tankegångar.

För det första kritiserade man Sovjetunionen för etatism, d.v.s. för att i strid mot Marx' intentioner i alltför hög grad betona statens roll. För det andra hade jugoslaverna – åtminstone i teorin – en annan syn på kommunistpartiet. Partiets uppgift var inte primärt att styra staten, utan snarare att spela en ideologiskt vägledande roll. För det tredje betonade jugoslaverna möjligheten av en fredlig väg till socialismen. Det innebar kontakter med socialistiska eller socialdemokratiska partier i väst, och framförallt att Jugoslavien deltog i skapandet av den alliansfria rörelsen i tredje världen.

Jugoslaverna markerade sin självständighet genom att 1952 ändra kommunistpartiets namn till de jugoslaviska kommunisternas förbund (*Savez komunista Jugoslavije*, SKJ). Den grundläggande formuleringen av SKJ:s ståndpunkter återfinns i partiogrammet från 1958 och gick i korthet ut på följande: arbetarna skulle i enlighet med marxismens principer ha kontroll över det mervärde som skapades genom det egna arbetet. Vidare skulle Jugoslavien vara en socialistisk gemenskap, en federation bestående av jämställda folk och folkgrupper. För det tredje skulle man bevara landets oberoende som socialistisk och alliansfri stat.

Den sammanfattande benämningen på det jugoslaviska samhällssystemet blev *samoupravljanje* (självstyrelse). Systemet utvecklades successivt, från införandet av arbetarstyrda företag 1950, till 1963 års konstitution när det genomsyrade hela samhällslivet. Höjdpunkten nåddes i och med författningen 1974 och den s.k. Lagen om det förenade arbetet 1976.

Politisk utveckling

Jugoslavisk politik kretsade under större delen av efterkrigstiden kring tre huvudproblem. För det första, frågan om marknadsekonomi eller planhushållning, för det andra huruvida Jugoslavien skulle vara en relativt sammanhållen federation eller ett mera lösligt förbund av självständiga stater. För det tredje fanns olika meningar om partiets samhällsroll och graden av politisk pluralism.

Utvecklingen under efterkrigstiden kan beskrivas som en rörelse mot ett pluralistiskt samhälle. Samtidigt var det ingen rak väg. Det fanns en inneboende spänning

mellan de radikala idéerna om direktdemokrati och kommunistpartiets uppbyggnad och traditionella metoder, och perioder av demokratisering avbröts ofta abrupt av att partiet i en krissituation åter stärkte sin makt. Den första allvarliga konflikten inträffade i början av femtiotalet när Milovan Djilas kritiserade »den nya klassen« och förespråkade ett flerpartisystem. Efter en politisk åtstramning återkom mer liberala idéer i 1958 års partiprogram, för att några år senare följas av nya reträtter – ett mönster som skulle upprepas.

Mer konstanta drag i systemet var den i jämförelse med Östeuropa i övrigt påtagliga friheten för litteratur och konst, eller en relativt liberal regionalpolitik. Även på dessa områden förekom dock kampanjvisa förföljelser och hela tiden förutsattes att kulturinstitutioner och religiösa samfund inte avlägsnade sig från de givna ramarna.

Efter motstånd från konservativa krafter genomfördes under mitten av sextiotalet reformer som innebar en mycket hög grad av decentralisering av ekonomin och det politiska systemet. De ledde till en demokratisering av samhällslivet och mot sextiotalets slut utvecklades Jugoslavien i riktning mot allt större yttrandefrihet. Parallellt med denna utveckling skedde en federalisering av kommunistpartiet och makten övergick från den jugoslaviska partiledningen till republikernas och de autonoma områdenas partier. Processen har ibland beskrivits som den »nationalliberala koalitionen« seger, vilket syftar på att förändringarna gällde både det institutionella systemet och synen på nationalitetsfrågan. Bland förespråkarna för reformer fanns de ekonomiskt starka republikerna Slovenien och Kroatien, men även underutvecklade områden som Makedonien och Kosovo. I Serbien var politikerna splittrade, men motståndet mot reformer förkroppsligades av den ledande serbiske politikern Aleksandar Rankovic, Jugoslaviens vicepresident och Titos efterträdare in spe, som kontrollerade polisen och säkerhetsapparaten. Rankovics påtvingade avgång 1966 blev därför en avgörande händelse.

Reformpolitiken ledde till ökade sociala skillnader, både mellan samhällsklasser och regioner, och i det fria debattklimatet blev de synliga för alla och framkallade både social oro och etniska spänningar. I början av sjuttiotalet, i en situation där starka nationella – men också liberala – strömningar gjorde sig gällande i Kroatien, ingrep gruppen kring Tito och lyckades med den kroatiska nationalismen som förevändning återta kontrollen, trots kritik från den serbiska partiledningen. Man genomförde långtgående utrensningar i Kroatien, senare även i Serbien, Vojvodina, Makedonien, Slovenien och Bosnien. Efter kampanjer som riktade sig mot »nationalism«, »tekno-

kratism« och »liberalism« avbröts reformpolitiken, och utvecklingen mot politisk pluralism stoppades.

Konstitutionen 1974 och Lagen om förenat arbete från 1976 markerade ett slags medelväg: å ena sidan var Jugoslavien fortfarande ett i hög grad decentraliserat samhälle, men partiets roll markerades kraftigt, både inom kulturlivet och när det gällde styrningen av ekonomin. Det uppstod vad som kallades »förhandlingsekonomi«, *dogovorna ekonomija*, ett ekonomiskt system bortom plan och marknad som karaktäriserades av att lokala partiledare hade ett mycket stort inflytande över ekonomiska beslut.

Tanken var att man via formella överenskommelser på olika nivåer skulle kunna ersätta marknadsmekanismerna och på det sättet generera nödvändigt kapital, styra investeringar, skapa nya arbetstillfällen och försörja den offentliga sektorn utanför näringslivet. Det hela resulterade i ökad byråkrati, slöseri med resurser och en fragmentering av ekonomin som ledde till stagnation och djupgående kris.

Det intressanta är emellertid att republikernas och de autonoma områdenas ställning i stort sett uppfyllde de krav som förts fram i Slovenien, Kosovo och särskilt av den nationella rörelsen i Kroatien. Jugoslavien blev under sjuttioalet i allt högre grad en konfederation, ett förbund av åtta i allt väsentligt självständiga stater. Tanken var att partiet skulle fungera som enande kraft och motverka eventuella centrifugala tendenser, en förhoppning som inte infriades. Redan under president Titos livstid och i synnerhet efter hans död i maj 1980 visade det sig att det inom det jugoslaviska kommunistpartiet rådde mycket stor oenighet om de flesta viktiga politiska problem.

Det politiska systemet hade starka korporativistiska drag. Jugoslaverna representerades politiskt inte som medborgare, utan som medlemmar av olika kategorier, och direkta val förekom endast på den allra lägsta nivån i det s.k. delegatsystemet. På arbetsplatsen, i bostadsområdet, eller eventuellt som medlemmar i politiska organisationer valde medborgarna s.k. delegationer. Dessa delegationer utsåg i sin tur delegater till arbetarråd och kommunförsamlingar, liksom indirekt till republikernas och federationens parlament.

I efterhand kan man beklaga Titos restauration under 1970-talet. Den förkvävde de liberala och demokratiska krafter som fanns inom kommunistpartiet, inte minst i den serbiska partiledningen, och som av allt att döma hade haft större förutsättningar att lösa Jugoslaviens problem än de politiker som förde landet till krig tjugo år senare.

Jugoslavien hade under efterkrigstiden fyra konstitutioner (1946, 1953, 1963, 1974)

vilket officiellt förklarades med de genomgripande samhällsförändringarna. I själva verket var de täta bytena av författning en anpassning till politiska realiteter där partiets maktställning och framförallt synen på nationalitetsfrågan var avgörande. Detta märks tydligt i hur innebörden av begreppen *jugoslav* och *jugoslavism* förändrades. Fram till 1960-talet föreföll det som om kommunistpartiet förespråkade en jugoslavisk identitet även i etnisk mening. Man tvingades emellertid acceptera att de jugoslaviska folken inte var beredda att ge upp sin nationella särprägel. Det gällde inte minst de »nya« nationer som erkänts under efterkrigstiden: makedonier, (bosniska) muslimer och Kosovoalbaner. På 1960-talet bröt partiet officiellt med tanken på en gemensam jugoslavisk nationell tillhörighet och begreppet jugoslav fick i stället en politisk innebörd, markerade tillhörigheten till det »socialistiska självstyrelsesamhället« Jugoslavien.

Samtidigt fanns möjligheten att i olika sammanhang registrera sig som jugoslav i etnisk bemärkelse. Av folkräkningarna 1971, 1981 och 1991 framgick att andelen »jugoslaver« var som störst i de multietniska områden där de dominerande folkgrupperna talade olika varianter av serbokroatiska: Vojvodina, Bosnien och Hercegovina, Kroatien och Serbien, inte minst de stora städerna. Andelen jugoslaver var däremot försvinnande liten i Slovenien, Makedonien och Kosovo.

Just Kosovo var den jugoslaviska federationens akilleshäla. Albanerna utgjorde den fjärde gruppen i storleksordning i en statsbildning som sade sig vara en federation av sydslaviska folk, och deras nationella strävanden blev inledningen till Jugoslaviens sönderfall.

Samhällskris och etniska konflikter

1981 utbröt en albansk revolt i Kosovo, som också spred sig till Makedonien. Detta var det allvarligaste hotet mot den jugoslaviska statsbildningen efter andra världskriget och oroligheterna i Kosovo blev en katalysator som på ett avgörande sätt förändrade det politiska livet i Jugoslavien. Dels hamnade nationalitetsproblemen i fokus, i synnerhet frågan om Serbiens konstitutionella status. Dels, och minst lika viktigt, blev oroligheterna inledningen till en demokratisering av samhällslivet, som innebar större yttrandefrihet och en uppgörelse både med det förflutna och negativa förhållanden i det samtida Jugoslavien – ett slags ideologins »sekularisering« eller »avmytologisering«.

Denna utveckling hade vid mitten av 1980-talet nått längst i Slovenien och Serbien. Det var här som det fanns en kritisk skönlitteratur, historieforskning och samhällsvetenskap som tillsammans med en engagerad journalistik ifrågasatte både den

socialistiska ideologin och samhällssystemet. Att detta kunde ske berodde på att det inom de serbiska och slovenska kommunistpartierna fanns reformsinnade krafter. I Kroatien rådde vad som kallades den »kroatiska tystnaden« – en reaktion på den hårda uppgörelsen med nationalisterna och liberalerna i början av sjuttio-talet. Bosnien och Hercegovina dominerades av auktoritära och ibland neostalinistiska politiker och även regimerna i Vojvodina, Kosovo, Makedonien och Montenegro var övervägande konservativa.

De stora svagheterna i det jugoslaviska samhället, dess pseudodemokratiska och pseudoliberal karaktär, bidrog till oförmågan att hantera Kosovoproblemet. Enligt den marxistiska ideologin fanns i ett socialistiskt samhälle inga grundläggande konflikter och Jugoslavien saknade egentligen mekanismer för att hantera sociala motsättningar. Utbrott av folkligt missnöje betraktades traditionellt som resultatet av fientlig propaganda och illegal verksamhet. När det visade sig att de »normala« övertalningsmetoder som använts för att komma till rätta med den »kroatiska våren« 1971 eller de serbiska »liberalerna« 1973 inte fungerade i Kosovo, återstod inget annat än repression, vilket endast ledde till att albanerna sammansvetsades ytterligare i sitt motstånd mot Serbien och Jugoslavien. Samtidigt ökade frustrationen bland serberna i Kosovo, vilket på sikt underblåste nationella stämningar i Serbien.

Kosovoproblemet aktualiserades i en situation när Jugoslaviens ekonomi var allvarligt undergrävd. Landet hade vant sig vid att leva på utländskt bistånd, turism och de pengar som en miljon gästarbetare skickade till hemlandet. Under slutet av sjuttio-talet hade man lånat stora summor utomlands och p.g.a. det decentraliserade samhällssystemet saknade man överblick över vilka som lånat vad. Det var först internationella finansinstitut som tvingade den federala regeringen att ta itu med problemen.

De jugoslaviska politikerna visade sig emellertid oförmögna att komma till rätta med situationen. Till en början vägrade man helt enkelt att ta ordet kris i sin mun och försökte upprätthålla fiktionen om att systemet i sig var det bästa tänkbara, även om det inte fungerade i praktiken. De förslag till ekonomiska reformer som i början av åttio-talet presenterades av »Krajgerkommissionen« det s.k. Långsiktiga stabiliseringsprogrammet (1982) genomfördes aldrig, och i den s.k. Kritiska analysen av det politiska systemet (1986) gjorde man klart att inga förändringar kunde ske av samhällssystemets grundläggande drag.

Under slutet av 1980-talet växte missnöjet och kraven på radikala förändringar. Antalet strejker ökade dramatiskt och arbetarna gav uttryck åt sin bitterhet i protest-

marscher och demonstrationer. I Kosovo uppkom bland frustrerade serber och montenegriner en nationalistisk rörelse som även hade klara antikommunistiska inslag. Utvecklingen hotade partiets legitimitet och banade väg för Slobodan Milosevics maktövertagande i Serbien.

Vändpunkten kom i september 1987. Vid det s.k. »åttonde sammanträdet« med det serbiska partiets centralkommitte anklagades stats- och partiledningen i Serbien för att inte på allvar vilja ta itu med Kosovoproblemet. Med stöd av lokala partiorganisationer lyckades Milosevic göra sig av med sina rivaler om makten och genomförde omfattande utrensningar i politiska institutioner och massmedia. Samtidigt började vad som fick namnet »den antibyråkratiska revolutionen«, en av kommunistpartiet ledd våg av populism och nationalism som kanaliserade de folkliga protesterna i en för partiet önskvärd riktning.

Vid massmöten med ibland hundratusentals deltagare hamrade man in »sanningen« om Kosovo och Serbiens konstitutionella ställning. Under 1988 lyckades man fälla regimerna i Vojvodina, Montenegro och Kosovo, och i tilläggen till den serbiska konstitutionen i mars 1989 infördes inskränkningar av Kosovos och Vojvodinas autonomi.

De politiska förändringarna i Serbien skapade oro i övriga delar av Jugoslavien och gav ytterligare bränsle åt nationella strömningar och separatistiska tendenser. I synnerhet skärptes motsättningarna mellan Slovenien och Serbien. Bland slovenerna fanns sedan länge ett missnöje med att republiken fick avstå en del av sitt välstånd till Kosovo, Makedonien, Bosnien och Montenegro, utan att ha någon kontroll över hur dessa medel användes. Slovenerna fruktade också att domineras av den serbokroatisktalande majoriteten i Jugoslavien och slog noga vakt om sin språkliga och kulturella särart. Samtidigt hade Slovenien under sjuttioalet blivit ett invandringsland med ett stort antal gästarbetare från de södra republikerna, vilket gav upphov till sociala spänningar och främlingsfientlighet.

Samhällsklimatet i Slovenien väckte irritation och bitterhet i Serbien och under Milosevicregimen trappade upp motsättningarna. Den slovenska synen på Kosovofrågan framkallade upprörda protester och ledde slutligen till handelskrig. I Slovenien fortsatte samtidigt den utveckling mot demokrati som hade avbrutits i Serbien. En av de viktigaste aktörerna var ungdomsförbundets veckotidning *Mladina* som påverkade utvecklingen i hela Jugoslavien genom sin orädda journalistik. När *Mladina* 1988 publicerade uppgifter om planer på ett militärt ingripande i Slovenien i ett läge där

politikerna riskerade att förlora kontrollen över demokratiseringsprocessen, åtalades tre journalister och en slovensk underofficer för spioneri. Rättegången, som hölls på serbokroatiska vid en militärdomstol i Ljubljana, gav upphov till en nationell proteströrelse som mobiliserade stora delar av Sloveniens befolkning och ledde till bildandet av politiska partier. Det slovenska exemplet spred sig snabbt, och under 1989 och 1990 uppstod det över hela Jugoslavien en rad nya politiska organisationer. I de flesta fall rörde det sig om nationellt orienterade eller starkt nationalistiska rörelser.

Den oenighet som blivit tydlig i diskussionerna kring de ekonomiska och politiska reformprogrammen fördjupades, samtidigt som den ekonomiska situationen försämrades och Jugoslavien drabbades av hyperinflation. Den federala regeringen avgick och Ante Markovic, en kroatisk företagsledare, tillträdde som ny premjärminister i mars 1989. Han lyckades bemästra inflationen och skapa en konvertibel jugoslavisk valuta, vilket gav medborgarna en känsla av trygghet och visst hopp inför framtiden. Samtidigt stod det allt klarare att de ledande jugoslaviska republikerna, Serbien, Kroatien och Slovenien, inte var beredda att stödja det stabiliseringsprogram och de institutionella reformer som var en förutsättning för en sanering av ekonomin och Jugoslaviens anknytning till Västeuropa. Slovenerna fruktade alla åtgärder som kunde leda till en starkare centralregering, medan Serbien avvisade en övergång till regelrätt marknads ekonomi och politiska förändringar som hotade kommunistpartiets monopol. I Kroatien övervägde sympatierna för den slovenska hållningen.

Jugoslaviens upplösning

Under 1990 ställdes konflikterna på sin spets. Det jugoslaviska kommunistpartiet samlades den 20–23 januari till sin 14 (extraordinära) kongress. Sedan kongressen vägrat att diskutera ett slovenskt initiativ till omvandling av det federala partiet lämnade slovenerna förhandlingarna och bröt senare även formellt med det jugoslaviska kommunistförbundet. Trots det serbiska partiets motstånd ajournerades kongressen efter ingripande av arméns partiorganisation. Därmed upphörde i praktiken det jugoslaviska kommunistpartiet och utvecklingen mot federationens upplösning började på allvar.

Under februari förvärrades situationen i Kosovo och det jugoslaviska statspresidiet införde undantagstillstånd och sände den jugoslaviska armén till provinsen. I övrigt dominerades våren av de politiska förändringarna i Slovenien och Kroatien. I april bildade center-högerkoalitionen DEMOS efter valsegern i Slovenien ny regering,

samtidigt som kommunistledaren Milan Kucan valdes till president. I början av maj vann HDZ, kroatiska demokratiska unionen (eg. gemenskapen), en nationellt-konservativ rörelse ledd av f.d. generalen och dissidenten Franjo Tudjman, de första fria valen i Kroatien. Tudjman utsågs av parlamentet till president.

I början av juni demonstrerade oppositionen i Serbien och krävde fria val till parlamentet. Det styrande kommunistpartiet, som hittills förespråkade »partilös demokrati« ändrade plötsligt ståndpunkt, och i juli ombildades kommunistpartiet och den socialistiska alliansen till Serbiens socialistiska parti. Samtidigt förvärrades situationen i Kosovo ytterligare. När albanska parlamentsledamöter i början av juli förklarade Kosovo som jugoslavisk delrepublik upplöstes parlamentet och regeringen i Pristina. I augusti ingrep de serbiska myndigheterna mot massmedia, och albaner i statsförvaltningen började avskedas när de vägrade att godta förändringarna av Kosovos status.

I Kroatien förberedde regeringen en ny konstitution som markerade Kroatiens oberoende och förändrade den serbiska minoritetens ställning. Serberna i Krajina reagerade genom att ta kontroll över polisstationer och kommunikationer, och krävde folkomröstning om autonomi. I oktober utropades det Serbiska autonoma området Krajina. Samtidigt proklamerade albanerna Kosovos självständighet.

I november och december genomfördes de första fria valen i Makedonien, Bosnien-Hercegovina, Serbien och Montenegro. I Makedonien dominerade tre partier: det nationalistiska VMRO-DMPNE, det tidigare kommunistpartiet samt ett albanskt parti. I januari 1991 bildas en koalition mellan nationalister och f.d. kommunister. I Bosnien-Hercegovina vanns valet av tre nationella partier som tillsammans bildade regering, och muslimen Alija Izetbegovic blev ordförande i Bosniens statspresidium. Serbien och Montenegro var – om man undantar Makedonien – de enda republiker där kommunistpartiet under annan skepnad behöll sin makt.

Efter valen började på allvar förhandlingarna om Jugoslaviens framtid. I början av oktober 1990 hade Kroatien och Slovenien lagt fram ett gemensamt förslag till lösning av den jugoslaviska krisen. Under rubriken »Modell för en konfederation i Jugoslavien« föreslog man att den dåvarande federationen skulle ombildas till ett löst sammanhållet förbund av självständiga stater, och hänvisade explicit till EG som förebild. Någon vecka senare presenterade Serbien och Montenegro via det jugoslaviska statspresidiet en alternativ lösning kallad »Förbundsrepubliken Jugoslavien«. Som namnet antyder var det fråga om en mer sammanhållen statsbildning.

Kritikerna av det serbisk-montenegrinska förslaget ansåg att det i själva verket

innebar en centralisering jämfört med 1974 års konstitution, vilket är korrekt. försök att komma ur dödläget formulerade Bosniens och Makedoniens president Alija Izetbegovic och Kiro Gligorov, ett kompromissförslag som likt den konfederala modellen betonade delrepublikernas oberoende, men som likt det serbisk-montenegrinska förslaget uttryckligen framhöll att republikerna överförde en del av suveränitet till federationen.

Bosniens och Makedoniens förslag till lösning av den jugoslaviska krisen fick ingen seriös behandling. Det betraktades som oacceptabelt av huvudaktörerna i konfederationen Slovenien, Kroatien och Serbien och förkastades slutgiltigt i juni 1991. Samtidigt förklarade sig den serbiska ledningen beredd att godta en upplösning av Jugoslavien under förutsättning att man genomförde nödvändiga gränsjusteringar. Detta var konfliktens kärna. En uppdelning av Jugoslavien kunde ske enligt två principer. Rätt till nationellt självbestämmande kunde antingen knytas till republikerna eller till jugoslaviska folken. I det ena fallet skulle svårlösta minoritetsproblem typ Kosovo eller Krajina uppstå, i det andra skulle man kanske tvingas till drastiska folkomflyttningar.

Under våren försämrades situationen i Kroatien. Den kroatiska regeringen byggde upp nya försvarsstyrkor och beväpnade medlemmar av det styrande partiet, samtidigt som serberna, särskilt i de kommuner där de hade majoritet, med stöd av Belgrad organiserade egna milisförband och beväpnades av JNA (den jugoslaviska armén) eller på andra vägar. En serie konfrontationer mellan kroatiska milisstyrkor och lokala serbiska enheter ledde till allt fler dödsoffer och ett ökande engagemang från den jugoslaviska arméns sida.

Samtidigt fortsatte splittringen på jugoslavisk nivå. Vid flera tillfällen under våren 1991 krävde Serbien införande av undantagstillstånd, vilket tillbakavisades av statspresidiet och slutligen även av armén. Den serbiska ledningen tog avstånd från presidiet, men tvingades till reträtt efter de svåra oroligheterna i Belgrad i början av mars, som allvarligt skakade Milosevicregimen. Statspresidiet paralyserades slutligen när Serbien och dess allierade vägrade godta den kroatiska politikern Stipe Mesic som ny ordförande i presidiet, trots att posten enligt konstitutionell praxis skulle övergå till Kroatien. Under tiden hade diskussionerna om Jugoslaviens framtid brutit samman och Slovenien förberedde sitt utträde ur federationen. Trots enträgna uppmaningar från den jugoslaviska premiärministern Ante Markovic liksom från USA och EU, förklarade sig Slovenien och Kroatien som självständiga stater den 25 juni. Den 27 juni beordrades JNA av den federala regeringen att återta de gränskontroller som övertagits av slovens-

ka styrkor. Aktionen slutade med att de illa förberedda jugoslaviska arméförbanden led ett snöpligt nederlag mot det numerärt överlägsna slovenska territorialförsvaret.

Efter förhandlingar under EG:s överinseende skedde en uppgörelse mellan Slovenien och Jugoslavien som innebar att JNA drog sig tillbaka från slovenskt område, samtidigt som Slovenien och Kroatien efter internationella påtryckningar gick med på att frysa sin självständighet till början av oktober.

Striderna i Kroatien intensifierades under sommaren och utvecklades till fullt krig hösten 1991. Kampen gällde dels östra Kroatien: Slavonien, Baranja och Srem, med dess blandade serbiska och kroatiska befolkning, dels Krajinaområdet som hade serbisk majoritet. I början av september blev gränsen mellan Montenegro och Kroatien ett nytt konfliktområde. Belägringen och ödeläggelsen av Vukovar och beskjutningen av Dubrovnik ledde slutligen till att omvärlden efter tyskt initiativ erkände Slovenien och Kroatien i januari 1992. Därmed hade Jugoslavien slutgiltigt upphört att existera. Dess siste president, Stipe Mesic, lämnade sitt ämbete den 5 december 1991, medan den siste premiärministern, Ante Markovic, avgick den 20 december.

Litteratur

För en allmän introduktion till Jugoslavien, se Svein Mønnesland, *Jugoslavia før og etter. Nye stater – gamle nasjoner* (Oslo 1992), samt Fred Singleton, *Twentieth Century Yugoslavia* (Cambridge, Mass. 1985), Jfr även *Jugoslawien. Südosteuropa-Handbuch*, Bd 1.) utgiven av Klaus-Detlev Grothusen (Göttingen 1975).

För en översikt av Jugoslaviens historia se *A Short History of Yugoslavia. From Early Times to 1966*. Stephen Clissold, utg. (Cambridge 1968), Pertl Bartl, *Grundzüge der jugoslawischen Geschichte* (Darmstadt 1985), samt Stefan Pavlowitch, *The Improbable Survivor. Yugoslavia and its Problems 1918–1988* (London 1988). Jfr även Barbara Jelavich, *History of the Balkans I–II* (Cambridge, Mass. 1989, 1983).

Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia* (London 1955), är ett standardverk i ekonomisk historia. Jfr även den ambitiösa John R. Lampe & Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderland to Development Nations* (Bloomington 1982). Vera Erlich, *Family in Transition: A Study of 300 Yugoslav Villages* (Princeton 1966), redovisar en intressant undersökning om patriarkalism och modernitet i slutet av 1930-talet. För arbeten om social förändring under efterkrigstiden se kapiteln om Förbundsrepubliken Jugoslavien, Bosnien, Kroatien, Slovenien och Makedonien.

Beträffande Josip Broz Tito, se Fitzroy Maclean, *Disputed Barricades*, (London 1957) och Stevan K. Pavlowitch, *Tito. Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment* (London 1992).

Standardverket om det jugoslaviska kommunistpartiet och nationalitetsfrågan är Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question* (New York & London 1968). För den

JUGOSLAVIEN 1918–1990

politiska utvecklingen under efterkrigstiden, inklusive nationalitetsfrågan, se Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974* (London 1977); Lenard J. Cohen, *The Socialist Pyramid. Elites and Power in Yugoslavia* (New York & London 1989), Monika Beckmann-Petey, *Der jugoslawische Föderalismus* (München 1990), Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991* (Bloomington 1992), Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie* (Paris 1992).

Religiösa förhållanden behandlas i Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945* (Cambridge 1979), Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel. Politics, Culture and Religion in Yugoslavia*, (Boulder, Col. 1992), samt Alexandre Popovic, *Les Musulmans yougoslaves 1945–1989* (Lausanne 1990) och *L'Islam balkanique. Les Musulmans du Sud-est Europeen dans la periode postottomane* (Wiesbaden 1986). För religionens roll i samband med kriget se Gerald Shenk, *God with Us? The Roles of Religion in Conflicts in the Former Yugoslavia* (Uppsala 1993, Life and Peace Institute) samt Paul Mojsej, *Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans* (New York 1994).

Beträffande det jugoslaviska självstyrelsesystemet, se Ichak Adizes, *Industrial Democracy: Yugoslav Style* (New York 1971) och Debora Milenkovitch, *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought* (New Haven 1971). Det ekonomiska systemet och den ekonomiska utvecklingen berörs i Ljubo Sirc, *The Yugoslav Economy under Self-Management* (London 1979), Fred Singleton & Bernard Carter, *The Yugoslav Economy* (London 1982). Den ekonomiska krisen behandlas i Harold Lydall, *Yugoslavia in Crisis* (Oxford 1989), medan Susan L. Woodward ger en sammanfattning av efterkrigstidens utveckling och problem i *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990* (Princeton 1995).

För en god översikt av orsakerna till Jugoslaviens sönderfall se Lenard J. Cohen, *Broken Bonds. The Disintegration of Yugoslavia* (Boulder, San Francisco and Oxford 1993). Vladimir Gligorov diskuterar i *Why Do Countries Break up? The Case of Yugoslavia* (Uppsala 1994), på ett mer principiellt plan de ekonomiska och politiska faktorer som ledde till upplösningen, medan Susan L. Woodward i *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington 1995) ger både en detaljerad genomgång av händelseförloppet och en teoretiskt grundad analys. I *Der ruhelose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas*, utg. av Michael W. Weithman (München 1993), diskuteras minoritetsproblem i bl.a. Vojvodina och Sandzak. Misha Glennys *The Fall of Yugoslavia. The Third Balkan War* (London 1994), har blivit klassisk och är en av de bästa böckerna i den omfattande journalistiska litteraturen. Nyligen utkom i anslutning till BBC:s uppmärksammade TV-serie Laura Silbers och Alan Littles *The Death of Yugoslavia* (London 1995), som ger en mycket klar och läsvärd framställning av konflikterna och kriget, med tonvikt på de jugoslaviska politikernas agerande. För arbeten på svenska om Jugoslaviens upplösning se Sören Sommelius, *Sista resan till Jugoslavien* (Stockholm 1992) och Örjan Sturesjö, *Jugoslavien – Konflikt utan slut, Världspolitikens dagsfrågor*, (Stockholm 1992).

Beträffande massmedia och deras roll för etnisk mobilisering jfr Sören Sommelius, *Mediernas krig i det forna Jugoslavien* (Stockholm 1993) samt Mark Thompson, *Forging War. The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina* (London 1994).

Balkan

Folk och länder i krig och fred

REDIGERAD AV

Ingvar Svanberg & Ingmar Söhrman

ARENA

© Bokförlaget Arena och respektive författare 1996

Omslagsbild: Ingmar Söhrman

Karta: Jon Hogdal

Tryckt hos Smegraf, Smedjebacken 1996

ISBN 91 7843 106 9

Innehåll

Förord · 7

Ingvar Svanberg & Ingmar Söhrman Balkan i fantasi och verklighet · 11

Karel Durman Stormakterna på Balkan · 17

Ingmar Söhrman Språken på Balkan · 33

Margareta Attius Sohlman Religioner och religiösa strömningar · 51

Ingvar Svanberg & Barna Zsigmond Etniska minoriteter · 62

Örjan Sjöberg Albanien · 80

Samuel Edquist Bosnien och Hercegovina · 100

Roger Gyllin Bulgarien · 129

Kjell Magnusson Förbundsrepubliken Jugoslavien · 148

Kenneth Nyström Grekland · 187

Kjell Magnusson Jugoslavien 1918–1990 · 205

Kerstin Nyström Kroatien · 219

Sven Gustavsson Republiken Makedonien · 238

Ingmar Söhrman Rumänien · 256

Svein Mønnesland Slovenien · 286

Författarna · 307